

ДІАПАЗОН МОЖЛИВОСТЕЙ АКСІОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ НАУКИ

Київський національний університет ім. Т. Шевченка

В статті обґрунтовується правомірність аксіологічного аналізу науки. Розглядається зв'язок аксіології з ґносеологічним, епістемологічним, методологічним, антропологічним, соціокультурним, метафізичним та онтологічним аспектами буття науки.

Вступ

В філософії науки вже давно відомо, що наукова практика не може здійснюватися без інтелектуальних передумов, тому що вона являє собою не інстинктивний акт, а свідому і цілеспрямовану діяльність, якої повинне передувати пізнання предмета, явища, у тому числі – ціннісне пізнання.

Ціннісні орієнтації науки постійно фіксуються не тільки в демаркації наукового і ненаукового, в ідеалах і нормах наукового дослідження, у розвитку її методології й інструментальної бази емпіричних досліджень, у визнанні і канонізації її результатів науковим співтовариством, але й у формі характеристик предмета і задач тих чи інших наукових дисциплін.

У постнекласичній науці починають прийматися до уваги невідомі для традиційного природознавства поняття обов'язку, моралі, смислу і т.п. Такі тенденції викликані реальними, проблемами, що виникають при пізнанні і практичному перетворенні дійсності за допомогою науки.

Знання вчений часто розглядає через призму інших цінностей: практичних, естетичних, логічних. Те, яке саме знання ми одержимо, є обумовленим постановкою питання, дослідницькою установкою і вибором способів пізнавальної діяльності (методологічних, теоретичних, емпіричних і т.п.). У той же час, такі ґносеологічні категорії, як істина, об'єктивність, факт, теорія, пояснення є й аксіологічними поняттями, а також мають відношення до таких аксіологічних категорій, як норма, ідеал, оцінка, смисл.

Аналіз досліджень та публікацій

Тривалий час існувала тенденція ціннісне відношення розглядати як протилежне когнітивному, хоча вже наприкінці XIX - початку XX ст. німецький філософ-ідеаліст, глава Марбургської школи Г.Коген стверджував, що сама істина є наслідком не відповідності знання реальності, а етичних норм і цінностей, які привносяться в пізнання.

Думку про необхідність відділення науки, у тому числі соціальної, від цінностей пропонував М.Вебер. Але, будучи учнем І.Канта і Г.Ріккєрта, він відрізняє науки про суспільство від природознавства і якоюсь мірою допускає вплив цінностей на перші, але у відношенні до природознавства його методологічним принципом залишається свобода науки від цінностей, що свідчить про позитивістську орієнтацію М.Вебера з її сциєнтистським ідеалом науковості.

К.Ясперс також вважав фундаментальні, природничонаукові знання («чисту» науку) байдужними до цінностей. Б.Рассел і Л.Вітгенштайн остаточно визначили ціннісні й оцінні судження як ті, що в принципі не можуть бути верифікованими, а значить – вони не мають відношення ані до істини, ані до науки. Щоб відійти від цієї полеміки, французький філософ П.Лапі вводить поняття «аксіології», яким позначає самостійний розділ філософії, що займається ціннісною проблематикою. Таким чином, П.Лапі остаточно відокремлює аксіологію від ґносеології.

У сучасній філософсько-методологічній літературі виділяються три відносно самостійних аспектів проблеми співвідношення науки і цінностей: 1) цінності в самій науці; 2) вплив цінностей на розвиток науки; 3) наука як цінність (Р.О.Курбатов, М.М.Мамедов, М.Г.Марчук, Л.О.Мікешіна, М.В.Попов, В.С.Стьопін та ін.).

Постановка завдання

Для визначення методологічних можливостей аксіологічного підходу до вивчення науки, окреслення сфер, де він може бути застосований, представляється необхідним проаналізувати взаємозв'язок аксіології з ґносеологією, епістемологією, методологією, антропологією, виявити зв'язок цінностей із соціокультурними реаліями, а також з онтологією і метафізикою. Це і буде задачею даної роботи.

Основна частина

Переходячи до аналізу *ґносеологічних функцій* аксіології, відзначимо, що існує традиція розрізняти пізнавальний і ціннісний підходи до вивчення реальності. Однак, незважаючи на те, що ці підходи не є тотожними, вони тісно взаємозалежні і складають єдиний процес, тому що ціннісне відношення неодмінно є присутнім у тріаді: пізнання - оцінка - практика.

Пізнання стоїть тут на першому місці, оскільки для того, щоб скласти уявлення про цінність того чи іншого явища, людина повинна про нього щось знати. Таким чином, виникає питання про принципи

взаємодії пізнання, оцінки і практики, а також питання про те, яким чином у кінцевому рахунку наші поняття набувають інтелектуального авторитету .

Суб'єкт, що пізнає, далекий від того, щоб тільки описувати результати пізнання. Він ще повинний вписати їх в теоретичну конструкцію, яка прийнята в науковому співтоваристві. Однак істина – завжди ціннісна категорія, тим більше в науці. Її презентація можлива тільки в судженнях, а не простих уявленнях. Саме тому Г.Ріккерт вважає, що поняття пізнання не можна відокремити від поняття судження. «Всяке пізнання починається разом із судженнями, розвивається в судженнях і може існувати тільки в судженнях». - пише він [8, 80].

Від процесу пізнання невіддільним є процес ствердження чи заперечення. Але сам процес ствердження чи заперечення в науці не може бути довільним і не має ніякого відношення до головної цінності наукового пізнання – істині. Це фактично – процес селекції за якимось критерієм, і яким би ні був цей критерій – прийнята теорія, дослідницька установка, відповідність попереднім даним і т.п. – він завжди виступає як гносеологічна цінність.

А.Шопенгауер у своїй головній роботі «Мир як воля і уявлення» цікаво зв'язує між собою три компоненти, без яких неможлива ніяка діяльність, тим більше наукове пізнання – знання, бажання й уміння: «Одного тільки бажання й уміння самих по собі ще не досить, і людина повинна також знати, чого вона хоче, і знати, що вона може» [12, 292]. Ці питання нерозривно пов'язані – знати, чого людина хоче вона може, тільки якщо в неї є спектр можливостей і засоби їхньої реалізації. На перший погляд, знання тут первинно. Але воно з'являється теж не випадково, а в результаті цілеспрямованого пошуку, який, у свою чергу, є обумовленим бажанням поширення можливостей.

Виникає також питання про *роль цінностей у епістемології*, під якою в даному випадку ми розуміємо не просто теорію пізнання (у тому числі - закони здобуття знання), а закони і причини зміни одного знання іншим. Епістемологія нас цікавить у даному випадку в поперовському смислі, як теорія зростання знання, теорія побудови, критичного обговорення, оцінки і критичної перевірки конкуруючих гіпотетичних теорій і переоцінки знання, що мається. Основна проблема у вивченні концептуальних змін, зміни знання, на наш погляд, полягає в тому, щоб пояснити співвідношення «основ» і «причин» у процесі інтелектуального вибору, і без аксіологічної рефлексії зробити це дуже важко.

Аксіологічний підхід стає необхідним тоді, коли ми зіштовхуємося з питанням – що, крім невіршених проблем, змушує ученого шукати нове знання, а розум вірити в нього, як тільки воно буде знайдено. Аксіологічний аспект епістемології може бути пошуком незмінних структур, усередині яких розвивається пізнання, наука і культура в цілому, пошуком причин популярності привілейованих репрезентацій. Тут, як і в інших випадках, як говорив Г.Патнем, «наші критерії релевантності засновуються на всій нашій системі цінностей, розкриваючи її при цьому» [6, 211].

Концептуальні зміни завжди ґрунтуються на тих чи інших підставах, тобто у світлі доречних інтелектуальних міркувань. Будь-яке концептуальне нововведення поліпшує наше розуміння в одних відносинах і погіршує його в інших, і тоді вченим треба буде розсудити, у якому випадку це нововведення буде мати сенс. Не можна вилучати також можливості, що зміни в теорії можуть бути наслідком, наприклад, упередженості чи помилки. У той же час будь-яка теорія, навіть спростована, може бути збережена як корисна. Але, як пише К.Поппер, «ми можемо для різних цілей використовувати закони Кеплера. Однак теорія, спростована в минулому, не є істинною. А ми шукаємо не тільки біологічного чи інструментального успіху. У науці ми шукаємо істину» [7, 74]. Проте, можливості нашого пошуку обмежені однією аксіологічною обставиною, а саме: нові пізнавальні настанови і генеровані ними знання повинні бути вписані не тільки в уявлення про науковість і наукову раціональність певного наукового співтовариства, але й у культуру відповідної історичної епохи, вони повинні бути узгодженими з її фундаментальними цінностями і світоглядними структурами.

Переходячи до аналізу *аксіологічних аспектів у методології* відзначимо, що наукові картини світу з властивими їм поняттями і категоріями культури епохи завжди виявляються узгодженими не тільки з основними теоретичними висновками науки і з емпіричними даними, але й з прийнятими в науці методами дослідження. У той же час, кожна дисципліна має свої специфічні цілі й ідеали, які визначають її методи і структури, і однією з основних характеристик її історичного розвитку було зростаюче уточнення і з'ясування цих цілей, ідеалів і методів дослідження.

Будь-який прогрес у пізнанні є одночасно і методологічним прогресом. При такому розумінні взаємозв'язку методів пізнання, його результатів, фактів, наукової картини світу і категорій культури ми не можемо не помітити, що методи і методологія науки мають ціннісний статус. Цінність же методів визначається їхньою здатністю обґрунтовувати знання, поглиблювати світогляд і розширювати практичний досвід. Існують такі поняття, як методологічна свідомість, методологічна суворість, методологічна впорядкованість, методологічна класифікація. Кожне з них має свій ціннісний зміст. Методологічна свідомість забезпечує критичність пізнання, тобто пізнання існуючих обмежень і перспектив. Методологічна суворість передбачає чітке усвідомлення відмінностей між способами розуміння, формами спостереження і мислення, фундаментальними науковими орієнтаціями, цінність яких перевіряється на різних об'єктах. Методологічна упорядкованість припускає правомірність і послідовність застосування різних методів у дослідженні, а методична класифікація – усвідомлення різнотипності методів і можливості їхнього

перетинання в одному дослідженні.

Виправданням нового методу може бути не тільки те, що на його основі можна вирішити ще невирішені задачі, але і те, що він дозволяє більш простим, ефективним шляхом одержати уже відомі результати. Різні цінності, які позиціонуються іноді як методологічні принципи, виявляються прийнятими серед різних наукових співтовариств навіть більш широко, чим символічні узагальнення чи концептуальні моделі.

Що стосується зв'язку *антропології й аксіології*, то він представляється очевидним. Антропологічні характеристики пізнання нас цікавлять у значній мірі як аксіологічні, оскільки в науці мова йде не про інстинктивну чи рефлекторну, а осмислену, цілеспрямовану діяльність. Тому, не піддаючи сумніву об'єктивність багатьох положень науки, ми, проте, не можемо трактувати її як ціннісно нейтральну діяльність, відвернену від усього, що має відношення до людської суб'єктивності.

Науку часто вважають сферою холодного розсуду. Однак, за правильним твердженням О.Д.Александрова, «в основі прагнення до наукової діяльності лежать пристрасті людини; без них завзяте прагнення до істини і її ствердження неможливе» [1, 35]. Не випадково образом майже ідеального ученого є Фауст, для якого прагнення до пізнання таємниць буття є цінністю самої по собі, пізнанням заради пристрасті до знання, цінністю, за яку він готовий віддати не тільки своє життя, але й свою душу. «Чистих» Фаустів, якими так могутньо оволоділа пристрасть пізнання заради нього самого, у науці небагато, але елемент цієї пристрасті все-таки присутній у будь-якому серйозному вченому.

Правий був П.Фойерабенд, коли говорив, що наука - це своєрідна ідеологія, якої дотримуються учені. Але бути прихильником якійсь ідеї, тратити на неї сили і час свого життя, відстоювати її навіть на шкоду своїм власним інтересам людина може тільки тоді, коли вона вірить в цю ідею. Але не можна не відзначити і тієї обставини, що результати пошуків вчених обумовлені принципами цієї ідеології. Однак ідеологію вчених, як говорив П.Фойерабенд, «або не помічають, або вважають за безумовно істинну, або залучають до конкретних досліджень таким чином, що будь-який критичний аналіз необхідно призводить до її підтвердження» [10, 134]. Причина тут не в принципах наукової діяльності і не у свідомому суб'єктивізмі вчених, а в тому, що так працює людська свідомість і психіка.

Наука не створює автоматично деякий більш гуманний тип особистості тільки тому, що людина так чи інакше займається науковою діяльністю. Також заняття наукою не змінює механізму свідомості і закономірностей психологічних реакцій людини. «Науковці не «гносеологічні автомати», запрограмовані на продукування «нейтральних» істин», - як вдало відзначив М.Г.Марчук [5, 36].

Ускладнює задачу подолання власного суб'єктивізму ще й те, що вчений - не тільки член наукового співтовариства, але й член реального суспільства. Крім того, людська свідомість є діалогічною. На це звертав особливу увагу М.Бахтін. Учений – це не просто суб'єкт, який щось вивчає, а суб'єкт, що розмовляє зі світом, кожна наступна фраза якого залежить від того, що скаже йому світ.

Неможливо також не враховувати проблеми цінностей при вивченні *соціокультурного аспекту буття науки*.

У ХХ ст. людина, нарешті, віднайшла, що всю тяжкість наслідків і загрозу власному виживанню створює вона сама. Наука ж є тільки інструментом, за допомогою якого, з одного боку, зростає продуктивна міць суспільства, комфортність життя, приступність інформації, товарів і послуг, з іншого боку – зростає кількість проблем, які людство називає глобальними.

З тих пір, як наука входить у свою парадигмальну стадію і стає соціокультурним інститутом, який володіє могутніми можливостями по перетворенню дійсності, відбувається неминуча соціалізація науки. Її глибоке проникнення в суспільну дійсність, сцієнтифікація суспільства – ці процеси не можуть не мати своєї зворотної сторони – контроль з боку суспільства за розвитком науки, соціальне замовлення на її результати, легітимізація за допомогою її авторитету необхідних для суспільства моралі, норм і цінностей.

М.Малкей, як і багато хто інші, кого потім Ю.К.Мельвіль, Э.А.Баллер і М.Я.Ковальзон звинувачували в соціологічному, чи культурологічному, суб'єктивізмі, вважав, що «у науковому знанні переважніше бачити продукт культури, що обумовлений обставинами і який неможливо відокремити від соціального контексту його виробництва» [4, 170]. М.Малкей робить висновок, що зміст і форма наукових знань детермінуються не «фізичним світом», природою, а «соціальним світом». З цього, на його думку, випливає те, що конкуренція наукових теорій регулюється не когнітивними, а соціальними способами.

Існує значний вплив прийнятих у культурі картини світу, світогляду і цінностей на інтерпретацію результатів дослідження, спосіб постановки проблеми і вибір самих проблем. Однак мова йде про природну обумовленість науки тим середовищем, у якому вона існує, а не про жорсткий тиск цього середовища.

Переходячи до аналізу аксіологічного потенціалу *метафізики*, відзначимо, що, незважаючи на всі заклики прагматистів, позитивістів і сцієнтистів усунути її з науки, зробити цього все-таки не вдалося.

Зміна наукової картини світу під впливом нових фундаментальних відкриттів змінювала уявлення про світ і істотно впливала на світогляд епохи, тому ставали необхідними власне філософські, метафізичні підходи до обґрунтування і способів одержання знання. Як говорив М.Фуко, «На зміну лінійним послідовностям, які досі були об'єктом досліджень, прийшла взаємодія глибинних залежностей» [11, 4].

Користь метафізики в пізнанні В.Віндельбанд пояснював тим, що «ідеалу розуму ніколи не можна досягти за допомогою розуму і його пізнання. Але усе-таки вся цінність роботи розуму полягає в наближенні до цієї недосяжної мети. Але звідки ж - і це вже останнє питання, - звідки ця оцінка і спонукування, які лежать в її основі? Звідки ця метафізична потреба, завдяки якій лише в області непізнаного представляється можливим знайти завершення для нашого пізнання?» [2, 113].

Наука підтверджує користь метафізики і тоді, коли припускає мислений експеримент з ідеалізованими об'єктами. Тоді теорія може розвиватися у відносній незалежності від емпіричного матеріалу (у математиці, наприклад, не говорячи вже про деякі гуманітарні дисципліни). За словами П.Фойерабенда, «виражаючись парадоксально (але не помилково), можна сказати, що Галілей винайшов експеримент, якій містить метафізичні складові частини. Саме завдяки такому експерименту був здійснений перехід від геостатичної космології до точки зору Коперника і Кеплера» [10, 229]. П.Фойерабанд взагалі був впевнений, що метафізичні переконання є фактором, який серйозно впливає на діяльність теоретика і вибір теорії [10, 54]. Однак для успішних занять такого роду діяльністю необхідно володіти здатністю до дуже високого ступеня досвіду, а саме - здатністю до умогляду, до інтелектуальної інтуїції.

Людина у кінцевому рахунку з'являється перед нами не інакше, як перетинання найглибших метафізичних смислів. В онтологічному плані людина - це сплав буття і небуття, тому «останні питання» метафізичного характеру, як каже Р.Порті, «мають смисл, якщо ми додаємо їм смисл, тобто якщо щось подальше залежить від відповіді» [9, 146].

Онтологія також є пронизаною ціннісними уявленнями, оцінками, ціннісними відносинами і категоріями. Зв'язок онтології з аксіологією можна виразити двома ріккертівськими питаннями: що таке є предмет пізнання, і звідки пізнання здобуває свою об'єктивність? ««Наївна» людина не бачить тут проблеми, - пише Ріккерт. - Предметами пізнання є для неї речі «зовнішнього світу», і якби хто побажав почути від неї думку про те, у чому міститься її пізнання, вона сказала би, що існують *уявлення* цих речей, і що, хто має уявлення, які *погодяться* з речами чи *відображають* їх, той пізнав речі» [8, 19].

Майже будь-який факт із деякою часткою перекичування є відображенням онтологічної реальності, хоча далеко не все, що існує в реальності, перетворюється на об'єкт наукового дослідження і стає фактом. Все залежить від того, чи вписується цей фрагмент реальності в існуючий науковий опис світу, а якщо вписується - то яке значення має його вивчення для вченого, наукового співтовариства і культури в цілому. Тобто мова йде про цінність (актуальність) пізнання цього об'єкта для епохи, науки і культури, а також про те, що пізнання цього об'єкта повинне здійснюватися доступними науці способами (тобто не потрапляти в розряд ненаукових проблем). В результаті пізнання повинно дати достовірне знання, що могло б послужити відправною точкою для постановки і рішення наукової проблеми.

Але мало одержати якість знання про реальність. І мало того, щоб воно виявилось максимально близьким до істини. Це знання потрібно ще осмислити, тобто буквально - наділити смислом, а значить вписати в якусь ціннісно значиму структуру - теорію, світогляд, картину світу. Однак цього не відбудеться, якщо ми зведемо функції свідомості тільки до пізнання, неявно ігноруючи тим самим неминуче ціннісне значення знання, а також антропологічний аспект пізнання, яке, за думкою М.С.Кагана, ««розвертає» світ до інтересів людини, до його життєвих позицій, ідеалів, перетворюючи *об'єктивне відображення* буття на його *осмислене відображення*, «олюднене розуміння»» [3, 157]. (курсив наш. - М.С.)

Уявлення про онтологію обумовлює тип раціональності, у світлі якого вірити в той чи інший факт вважається раціональним. Істота, котра не мала б цінностей, не мала б і ніяких фактів, тому що «фактичне» і «раціональне», «раціонально прийняте» і «істинне», «істинне» і «ціннісне» на перевірку виявляються взаємозалежними поняттями.

Висновки

В результаті аксіологічного аналізу різних аспектів буття науки ми дійшли до наступних висновків:

1. В науці немає нічого, що не ставало б предметом того чи іншого виду ціннісного осмислення. Тому ціннісне осмислення дійсності є необхідним аспектом будь-якої пізнавальної і проєктивної діяльності.

2. У пізнавальній ситуації оцінне судження стає судженням про правильність чи неправильність методів, способів і результатів пізнання. Будь-яке знання повинне бути визначене як істинне чи помилкове, а це в науці ні що інше, як оцінне судження.

3. Те, що перехід на інші теоретичні рейки - проблема аксіологічна, показує той факт, що нова теорія чи картина реальності не можуть бути виведеною тільки за допомогою узагальнення нового емпіричного матеріалу, бо він сам по собі не веде до зміни знання. Але до неї веде нова теорія, у світлі якої, навіть без появи нового матеріалу, тільки при перегляді того, що вже є, впливає зовсім інше уявлення про реальність.

4. Представляється, що підстави для вибору методу функціонують як цінності. Визначення методу як придатного чи непридатного залежить не тільки від об'єкта дослідження, але і пов'язано з претензією на загальнозначимість і необхідність, які характеризуються тим, що метод як предмет оцінки ставиться в певне відношення до загального і необхідного принципу.

5. Однією з причин неминучої присутності в науці цінностей є та обставина, що її суб'єктом є людина, яка обумовлена особливостями механізмів людського пізнання, своїми емоціями, почуттями та інтересами.

6. Тотальна професійна ізоляція учених від впливу культури і потреб суспільства неможлива. По-перше, тому що у науки не залишилося б взагалі ніяких інтелектуальних передумов для розвитку, оскільки вона багато в чому спирається на категоріальні структури культури і ту ж саму природну мову, яка лежить у лінгвістичній основі не тільки операцій повсякденної свідомості, але й у лінгвістичній основі наукової культури (по М.Башляру). По-друге, тому що всі окремі наукові проблеми і поняття спочатку виникли з більш широких людських інтересів і зберегли свою здатність взаємодіяти з ними. По-третє, спектр можливостей нових ідей науки можна уявити собі тільки в тому випадку, якщо вони реалізуються в практиці, у суспільстві. Однак вони не будуть реалізовуватися, якщо суспільство не побачить в них для себе цінності - пізнавальної, практичної, світоглядної, економічної чи будь-якої іншої.

7. Філософія, а разом з нею метафізика, виявилися невіддільними від рефлексії наукових теоретичних конструктів, чого сама наука належною мірою ніколи не робила і зробити б не змогла. Послідовні зміни віри в певний опис світу приводять ні до чого іншого, як до змін у концептуальній схемі. У зв'язку з цим раптом відкривається очевидність глибокого зв'язку метафізичного, світоглядного, аксіологічного і прагматичного аспектів наукової теорії.

8. Прийняти рішення, що якась картина світу є істинною, означає в той самий час продемонструвати не тільки схильність до певного типу раціональності, але й виявити власну систему цінностей.

Подальше аксіологічне вивчення проблем науки вимагає, на наш погляд, прояснення понятійного і категоріального апарату аксіології. Необхідним буде також виділення основних методологічних підходів, ідей і принципів, тобто розробка аксіологічної методології дослідження.

Список літератури

1. *Александров А.Д.* Истина как моральная ценность // Наука и ценности. – Новосибирск: Наука, 1987. – 241 с. – С. 27-43.
2. *Виндельбанд В.* От Канта до Ницше. – М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – 496 с.
3. *Каган М.С.* Философская теория ценностей. – СПб: ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 205 с.
4. *Малкей М.* Наука и социология знания. – М.: Прогресс, 1983. – 254с.
5. *Марчук М.Г.* Ціннісні потенції знання. – Чернівці: Рута, 2001. – 319с.
6. *Патнем Г.* Розум, істина й історія. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 2003. – 232 с.
7. *Полпер К.* Объективное знание. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 384с.
8. *Риккерт Г.* Введение в трансцендентальную философию // Риккерт Г. Философия жизни. - К.: Ника-Центр, 1998. – 512 с. – С. 15-164.
9. *Рорти Р.* Философия и зеркало природы. - Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1997. – 320 с.
10. *Фейерабенд П.* Избранные труды по методологии науки. - М.: Прогресс, 1986. – 542 с.
11. *Фуко М.* Археология знания. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.
12. *Шопенгауэр А.* Мир как воля и представление // Шопенгауэр А. - Соч.: В 5 т. - Т. 1. - М.: Московский клуб, 1992. - 395 с.